

KARDOS TIBOR

HORVÁTH JÁNOS AKADÉMIKUS HETVENÖT ÉVES

A magyar irodalomtörténetírás egyik legnagyobb alakja, a Kossuth-díjas Horváth János nemrég töltötte be hetvenötödik életévét, s ez a jelentékeny eredményekben oly gazdag életpálya kötelességünké teszi, hogy a tisztelet és köszönet hangján forduljunk feléje, aki a magyar tudományért annyit tett. Kevés magyar tudós nyúlt témájához a természettől oly bőkezűen segítve, mint Horváth János, aki egyaránt rendelkezett a művészi érzékenységnek mindennél fontosabb adományával, a zeneiség s ritmus iránti fogékonysággal, képességgel a jelenségek irodalmi oldalának finom analizisére, a nagy körvonalakban szemlélő szintézisre s nem utolsó sorban olyan nyelvtermő erővel, mely csupán a magyar irodalom teremtő elméinek adatott meg.

Nem kétséges, hogy ilyen természeti adományok birtokában, a magyar irodalom és nemzetiség mélyeséges szeretetével, az alkotásnak inkább szomjú-ságával, semmint hétköznapi értelemben vett szorgalommal a nagyjelentőségű művek egész sorát tudta megteremteni. Mint kutató és mint tanár a magyar irodalomtörténetírás mestere lett. Az a vidéki magyar értelmiség küldte, amelyről *A magyar irodalmi népiességben* olyan meleg szavakat mond. Arany János szülőföldjéhez közeli vidékről, Debrecenből indult el tudományos életútjára, és úgy tudott az akkori polgári műveltség tetőfokára elérni, hogy a vidéki deákos magyar értelmiség jellegzetes vonásait fel nem adta. Az Eötvös-kollégiumi évek különösképen a francia kritika és essay világával ismertették meg, és ez lett az a fegyver, melyet tehetsége oly nagy művészettel használt egy fél évszázadon keresztül. Eszménye azonban Arany János, akire életpályájának különböző szakaszain írott műveiben szívesen és tisztelettel hivatkozik.

Talán ez az ok, a mély rokonszenv és a kedély érzelmi megkötöttsége vezette, hogy igazi lelkétől lelkedzett eszményéről nem írt olyan monográfiát, mint Petőfiről. Talán féltette eszményét, mint aki Petőfi-könyve előszavában vallja, hogy „méltó tiszteletadás csak a józanság kiváltsága lehet“. Horváth János soha nem tagadja, hogy a 19. század irodalmának fölfelé vívő útján jelentőségben — s ami nála evvel egyértelmű, — népiesség tekintetében is, nem Petőfit, hanem Arany Jánost látja a csúcson. Amikor megírja nagy

Petőfi-monográfiáját, megvallja, hogy tulajdonképpen „pályaképet“, kibővített, nagyobb arányú esszét ír. E „pályaképben“ éppen úgy, mint többi könyveinek írói rajzaiban is, még ott is, ahol főcélja a pálya belső fejlődésének ábrázolása, tulajdonképpen a pillanatnyi arcképek bámulatos finomságú műveivel gyönyörködtet, Arany János-i arcképsorozattal.

Arany János iránti tisztelete vitte őt közel Gyulai Pál irányához. A Tisza-rezsim Ady-ellenes hangorkánja közepette úgy igyekszik lemérni a csak imént fellépett Ady Endre rendkívüli tehetségét és jelentőségét, ahogyan Gyulai Pál tette emlékezetes és a magyar irodalomtörténetírást felkavaró Petőfi-tanulmányában. Persze a különbség is jelentékeny s már viszonylag fiatalkori művén is meglátszik. Az a kompromisszum, melyet Horváth János mindvégig tudatosan hirdet, s amelyben társadalmi lényé is tükröződik, a hagyományörző népiesség valamint a nyugati műveltség, a haladás közötti kompromisszum. Ez persze nem valamiféle hideg tárgyilagossággal megállapított és vállalt elv, hanem különböző oldalról ható erők eredője. Hasztalanul hangsúlyozza, hogy sem nem rajongója Adynak, sem nem ellensége, hogy feladatának csupán az új líra irodalomtörténeti helyének és jellegének megállapítását tartotta, hogy csak konstatál, és csupán leírni akar. Hasztalan az Ady életét illető puritán és ingerült jelzők és megjegyzések, mert Ady rendkívüli génusza, kifejezésformáinak szuggesztív ereje, zeneisége magával ragadja. Hasztalan a józan ítélet, mely az aprólékos elemzések sorára bontja és így próbálja érzékeltetni a csaknem érzékelhetlent. Ady befolyása alá került akkor, amikor magára a feladatra vállalkozott irodalomtörténetünkben egyedül, amit a hatalom nem is hagyott szemrehányás nélkül. Már itt láthatjuk a haladó iránti ösztönös vonzódását. De ugyanakkor félelmét is a „túlságtól“, a forradalomtól, mint a háborúságnak egy fajtájától, „ahol hallgatnak a Múzsák“. Nem tudja megtenni, hogy a néptenger moráját meg ne hallja, de a hullámokat nem akarja látni. Mind az Ady-tanulmányban, mind a Petőfi arcképben, mind pedig az irodalmi népiességről írott művében, de később is szöges gonddal választja el az irodalmi szférát a politikaitól.

Állandóan hangsúlyozza, hogy irodalmi elemzést kíván adni, s egyik legnagyobb gondja annak bizonyítása, hogy az általa oly nagyszerűen feltárt irodalmi népiesség nem „valamely demokrata célzatú népkultuszról indult ki, vagy később is (az 1840-es években) lényege szerint avval vált volna azonossá“. Ugyane művében alapvető fontosságot tulajdonít a népi költői anyagnak felfelé való terjesztésében, másrészt az irodalomnak a nép felé való közvetítésében a vidéki deákos értelmiségnek, papoknak, tanítóknak, deákoknak, jegyzőknek, annak a rétegnek, amelyből Arany János is való volt. Horváth János népiesség-fogalma hagyományörző. Szinte szeretné társadalmi alapjától megfosztani ezt a „népiességet“, és védelmébe veszi 19. századi változatát, amely „bizonyos degradált látszat“-tal szemben is, nem társadalmi osztály, hanem a nemzeti lényeg „összimboluma“. A magát józannak tartó

Horváth János olyan szárnyaló és megragadó hangon írja le a hagyományt, amelyből világosan kitetszik, hogy embermivoltunk nemzeti sajátosságát érti rajta: a haza, a nyelv, a kultúra százaszorosán összefonódó, nemzeti hagyományát. E nemzeti hagyományban nem a feudál-kapitalista Magyarország türelmetlen és szűk látókörű, imperialista jellegű és egyszersmind szolgai felfogása, de még a 19. század tágabb lélegzetű, szabadabb szemlélete az övé, ha nem is a Petőfiké, de az Eötvös Józsefek és Arany Jánosok hangjával rokon. Horváth János népi-nemzeti szemlélete, a haladás és a társadalmi viszonylatok iránti elfojthatatlan érzékenységgel párosulva igen nagyjelentőségű lett a magyar irodalomtörténetírás számára. Igaz ugyan, hogy nemzetszemlélete metafizikus: a nemzeti lényeg, melyet szerinte talán leghívebben a nép őriz, nem a marxizmus-leninizmus élő, fokozatosan kibontakozó nemzetképeje. A társadalom heves osztályharcait igyekszik kívülrekeszteni az irodalmi tárgyalás körén, de az őt körülvevő, egyre törpülő polgári tudománnyal szemben a legélőbb polgári hagyományokat hozta, és ezek segítségével a magyar irodalomtörténetet messze előrevitte. Vidéki hagyományőrzése a 19. század legnagyobb hagyományait mentette át, és nyugatias polgári műveltsége ezt az irányát még erősítette.

Egyéniségének e sajátos színeivel meg tudta előzni a századforduló legkiválóbb irodalomtörténészét, Riedl Frigyesét is. Horváth János nem volt forradalmár, de ellenforradalmár sem lett soha. A korabeli reakciós irodalomtörténetírástól pedig egész világ választja el. Ne felejtjük el, hogy ez a korszak az egyetemen a Beöthy Zsolt-főle szónokiasságot, Császár Elemérnek és baráti körének terméketlen, szürke irodalomtörténetét tudta felmutatni. S akármilyen keserves ma ezt irodalomtörténetírásunk érdemes munkásainak elismerni, e tudományszaknak az egyetemen kívüli terein Pintér Jenő szelleme terjeszkedett a legszélesebben, mint aki kezében tartotta az Irodalomtörténeti Társaságot és annak folyóiratát, az Irodalomtörténetet. Horváth János pedig ezalatt adta számunkra a polgári irodalomtörténet legjelentékenyebb, legnagyobb szabású Petőfi-monográfiáját, amelyben nagy példaképei nyomán haladva, megteremtette a modern magyar irodalomtörténeti műnyelvet. Igaz, hogy ez annyira szorosan hozzátapadt egyéni látásmódjához, hogy átvétele még olyan hűséges tanítványának sem sikerült, mint a tragikusan elhunyt Kerecsényi Dezső. S akárhogy is bíráljuk Horváth János felfogását a magyar irodalmi népiesség tekintetében, vitathatatlan, hogy „*A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*,” irodalomtudományunk korszakalkotó műve.

Horváth János e művét követően igen jelentékeny fejlődésen ment keresztül. Irodalomszemlélete egyre inkább társadalmivá lett, párhuzamosan a húszas évek vége felé kezdődő politikai nyomás fokozódásával. S ekkor a modern témáról átváltott a régibb századokra. Szoros egymásutánban két alapvető, és most már nem ízléstörténeti, de irodalmunk társadalmi körének nagyrészt felölelő művében óriási anyagtudással, tiszta szintetikus látás-

móddal vázolta fel a régi magyar irodalom kibontakozását. Két alapvető alkotása, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, nemkülönben *Az irodalmi műveltség megoszlása*, mély, de jóirányban vett átalakító hatással volt mindannyiunkra, polgári szemléletünkön belül. Jogos ezt hangsúlyozni, mert ha helyes a szovjet irodalomtudománynak az a módszertani sajátossága, hogy a történettudománnyal párhuzamosan szakadatlanul vizsgálja a feudalizmus korán belül az uralkodó feudális osztály belső elmozdulását, maradi és haladóbb erőinek küzdelmét, jogos ezt tudományunk polgári korszakában is leszögezni. Horváth János művei a tanítványok százait tanította meg az irodalom társadalmibb látására. Horváth János a jelen dilemmái elől messze mögéje ment Petőfi századának, s hagyományőrzése tárgyát a régi századok távoli szakaszaiban kereste. Szavai nyomán tudomásul kellett venni mindenkinek olyan tényeket, melyeket eladdig nem ismert el senki. Mindenekelőtt azt, hogy az irodalmat író és közönség kölcsönkapcsolatában lássuk, habár Horváth János e viszonylatnak az íróktól a közönség felé irányuló mozgását hangsúlyozza.

Nem kétséges, hogy az irodalom úgynevezett „belső fejlődésének“ szemlélete idealista, sok vonatkozásban szellemtörténeti konstrukció. Azonban a magyar irodalomtörténet számos munkása még eddig sem ért el. Szemléletünkben a magyar irodalom története nem folyamat volt, hanem összefüggéstelen epizódok halmaza. A népnek a létért folytatott évezredek küzdelme, a nagy történeti katasztrófák, az ország elmaradottsága alátámasztotta ezt a szemléletet. Megerősítette az a nyomorúságos kozmopolitizmus, amely a magyar irodalom minden teljesítményét valamiféle külföldi példa másodrendű függvényének tekintette. Nemhogy Balassiban és Zrínyiben, de olyan jellegzetesen magyar géniuszokban is, mint Petőfi, vagy Arany, a hatást kutatta, az „egyezéseket“, nem pedig az eredetiséget, az eltérést. Ezek a törekvések még jobban leszállították a magyar irodalom önbecsülését. Ilyen körülmények között Horváth János bizonyította a magyar irodalom folytonosságát az első európai öt-hat évszázadon keresztül. Nem a társadalomból magyarázta az irodalmat, de meglátta bizonyos társadalmi összefüggéseit. Egyik kedvenc gondolata az „irodalmi öntudat“ kibontakozása. Természetesen ez elválaszthatatlan a hégeli filozófiától, s szellemtörténeti jellegű tétel. Azonban az „abszolút szellem“ önmegismerése és megvalósulása eme irodalomtörténeti vetületének voltak az akkori polgári irodalomtörténet szempontjából kedvező következményei is. Amikor ugyanis Horváth János ezt az öntudatosulást a 16. század első évtizedeire, a Karthauzi Névtelen művére és a humanizmus teljesítményeire összpontosította, az egyház béklyóiból való kibontakozás, a kultúra elvilágiasodása felé terelte a figyelmet. Az objektív történeti fejlődés megegyezett a Horváth János-féle koncepcióval, persze nem a „szellem“ valamiféle „önmegismerése“ révén, hanem gazdasági-társadalmi erők kibontakozásának követelményeként. Ezt összefüggően és világosan magyarázni

csak a marxizmus-leninizmus alapján tudjuk, mely Hegelnek azt a bizonyos feje tetejére állított világgképét a talpára állította.

Nagy érdeme viszont Horváth Jánosnak, hogy a magyar humanizmus történetének első felét (1526-ig) nagy vonásokban megrajzolta. A Jagello-kor rajza talán kevésbé sikerült, és hiányolhatunk vonásokat Hunyadi Mátyás korának rögzítésénél is. Azonban megkapó a feudális középkori egyházzal és annak kozmopolitizmusával szemben életigenlő, világias és több ponton nemzeti jellegű irodalmi kezdeményezéseink helyes ábrázolása. A Hunyadiak nemzetállama persze nem a „nemzet-állam“ a mi fogalmaink szerint, de központosított állam nemzeti jelszavakkal. Különleges érdeme ábrázolásának mindkét könyvben az anyagszerűség s az e felett való teljes uralom, a vezetés világossága és arányossága. De e köteteknek is gyöngyei azok az írói arcképek, melyeket Vitéz Jánosról, Janus Pannoniusról, adott nekünk.

Már akkor sem fogadtuk el azt a koncepcióját, hogy a szóbeli „irodalom“ szinte elsüllyed műveiben, hogy a nép szerepe elmosódik. Nem tudtunk egyet-érténi irodalmi fejlődésünk jellegének és ütemének számos kérdésében, melyeket éppen napjainkban tisztáznak kutatóink véglegesen. Nem vitás azonban, hogy műve nélkül nem juthattunk volna tovább. Az írásbeliség mélyreható elemzése vetette föl a szóbeli „irodalom“, helyesebben költészet túlnyomó erejének kérdését, és a kettő arányának lassú változását. Író és közönség viszonya felismerése nélkül nem gondolhattunk volna egyrészt az irodalmi mű hatására, másrészt a közvélemény kényszerítő erejének vizsgálatára. Állásfoglalásának tartózkodása a népi irodalom oly hatalmas teljesítményeit illetően mint a Huszita Biblia, munkára és bizonyításra ösztönzött. Az a szigorúság, mellyel a történeti folkloret (igaz, hogy mint tudomány akkor nem is volt még meg) kizárta az irodalmi anyag köréből, arra ösztönzött, hogy keressük meg éppen ez anyag alkalmazásának útját és módját. Új művében *A reformáció jegyében*, már nála is történt e téren valami változás. Könyvében Szkhárosi Horváth András egyik kitételét „Cibere bán“-ról és Konc vajdá“-ról modern népköltési gyűjtéssel erősíti meg. Egyes széphistóriák népi forrásait hangsúlyozza, vagy éppen népi alakítás nyomait fedezi fel rajtuk.

Viszont az is világos, hogy éppen utolsó, 1953-ban megjelent könyvében kellett kiütköznie történeti szemlélete polgári jellegének, s ezért van az, hogy nem az alapgondolat, a felépítés, a szerkezet, az amit fejlődésünk mai állapotában elfogadhatunk művéből, hanem óriási tudásanyaga s az írói arcképek, melyeket lehetetlen nagy tanulság nélkül olvasni. Ha az ábrázolt írói egyéniség közeláll a szerző érzésvilágához, Arany János-i értelemben vett remekeket olvasunk. Ilyen esetekben nemcsak a tárgyalt irodalmi alkotás és a művész külső életadatainak pontos összefüggése, kritikai elemzése, kölcsönviszonylatba állítása s mindennek tömör, a maga összetéveszthetetlen, gyökeresen magyar és világos nyelvében való közlése kap meg, hanem a tartalmi elemzés lényegi

volta is. Ilyen arcképet ad egyebek között Tinódi Lantos Sebestyénről és Mindszenti Gáborról. Szinte ragaszkodik az olyan alakokhoz mint Tinódi és Méliusz Juhász Péter, akikben nincs „költészet”, csak *tények*, a tények költésze van meg.

Mivel ez a könyv a hetvenötéves Horváth János legfrissebb szava hozzánk, ebben kell látnunk a kritikus Horváth János végső tudományos jellemvonásait. Ha összevetjük az ifjúkori Ady-tanulmány, vagy a Petőfi-monográfia legszebb részeivel, azt kell látnunk, hogy elemzése egyszerűsödött, plasztikusabbá vált, tónusa szilárdabb, s határai élesebben megvonhatók, mint bármikor. Talán legszebb arcképe Mindszenti Gáborról szól. A tudós szerző egybeolvad az ábrázolással s szépsége miatt, jellemző volta miatt idéznünk kell. Így ír Mindszenti Naplójáról: „Bizonyára nem sokkal az elbeszélte események után írta meg művecskéjét. A történeteknek — mint a király hű embere — mély hatása alatt. Szomorúsága árnyékként vetődik rá egész elbeszélésére kezdettől fogva a vég borongató tudatával. E hangulati egyneműség kelti azt a látszatot, mintha művészi öntudat vezetné. Élményegység az, hangulategység s nem mesterséges elrendezés.

Apró, mondhatni házias részletekkel, rendkívül bensővé, meghitt hangulatúvá teszi előadását; így mikor a király ebédközbeni melankólikus tréfálkozásait idézgeti. A szomorú vég közeledtét, bajlóslatú jelek feljegyzésével sejteti: a budai misén a gyertyák maguktól kialusznak, viszont egy másik miséhez nem akarnak meggyulladni. A király maga is sejtí közeli végét; jobb szeretné-beteg!- a békét, s mégis harcba kell mennie. Rezignáltan, szelíd humorral nyilatkozik erről. Ő is, Izabella is, mint a néptől általánosan szeretettek jelennek meg előadásában: a miséről kijövő Izabellát lelkes örömkialtásokkal üdvözlí magyar királyfit várva tőle. Ebben is ott kísért a sejtelem, hogy nemsokára szükség lesz utódra. János Budáról indulta előtt lóháton megjárja a várat, a nép körülveszi, hogy még láthassa. Mindszenti általában szelíd, jóságos embernek tünteti fel őt; ami hibát lelhetne benne azt is jóságával menti: a porból emelte fel a barátot s az már hányszor meg nem csalta! ellenségeivel kíméletes, nagylelkű, szomorún böles; sajnálja, hogy Balassa várát lerombolták, ő nem akarta annyira bünetni! Balassának s a szászoknak szép fejedelmi szókkal bocsájt meg. . . Bús reflexiója a szász pór nép ingatagságáról, mint szép mondatszerkesztés is figyelmet érdemel: „Szász uramék is megszepnének nagyon. . . és keresék vala újra királyunk őfelségének kegyelmét. Ilyen volt azelőtt is ez az pór nép; oda hajlik, amerről a szél fuv; ma jöjjön az török, és megcsókolja kaftánját; holnap jöjjön az magyar, annak hízelkedik; holnapután pedig jöjjön az német, azt áldja; örökké csak maga hasznát keresvén hazáját ha kell, el is tagadja. Ezek valának őfelsége szavai akkor, midőn ez hírek az táborba jövének., — Mikor fia születését hírvl veszi, felvillan reménye, erősködik, hogy felmegy Budára; ez a fellobbanás még elszomorítobban hat, tudva menthetetlen voltát.“

Horváth János elemzése többretű: érzékelteti az egyszerű és jámbor köznemes, Mindszenti lelkivilágát, kissé naív érzelmességét, művének hangulati erejét. Ugyanakkor azonban bemutatja nemcsak Mindszenti idézetén keresztül, de saját szavaival is magát a nagybeteg és menthetetlen János királyt is. Minden oknyomozás nélkül, egy-egy közbevetett szóval, (mint pl. hogy János király „beteg“, ezért akarja a békét) vagy mellékmondatokkal találóan magyaráz (hogy miért fogadja a nép oly lelkesen Izabellát, mert magyar királyfit várnak tőle). Érzékeltetni tudja a két pogány közt vesző magyar nép sorsát, a szászok állhatatlanságát, de a polgár és nemesi ellentétet is, ami a szász „pórnép“ jellemzésében benne rejlik. E magasrendű és művészi arcképből ma még erősebben hiányzik számunkra a határozott politikai állásfoglalás, mint valaha. Horváth János mindig így írta volna meg, talán a jellemzésnek nem ilyen érett, remek művészi eszközeivel, de ilyen hűvös objektivitással. Mi nem tudunk megfélekedni arról, hogy ez a beteg és ellágyuló János király évtizedekkel előbb Dózsa Györgyöt tüzes trónra ültette és vasfogókkal tépette. S nem tudunk megfélekedni akkor, mikor Horváth János gyönyörű lapjait olvassuk, ahol a törökellenes harc színei bomlanak ki, hogy a nemzet szabadságáért nyugat ellen is küzdött. Az erről szóló lapokat nem találjuk. Tudjuk, hogy a nép mindenekfölött tusakodott elnyomóival, s a polgárság hangja ekkor már éles. A kor nagy szenvedélyei nem kapnak erőre a lapokon. Ahogy kihalljuk a sorok közül Mindszenti Gábor egyszerű becsületességét, Tinódi Lantos Sebestyén tiszta hangját, úgy szeretnénk látni Karácsony György önfeláldozásának nagyságát, Dávid Ferenc szellemének szárnyalását, szeretnénk hallani Szhárosi Horváth András átkainak értelmét, Bornemiszsza Péter haragját, látni az áruló Balassi Menyhártról szóló komédia gúnyjának művészi értelmezését. Ez az a több, amit ma várnánk. De nem felejtjük el, hogy mit köszönhetünk Horváth Jánosnak, hogy életműve mily hatalmasan segített, hogy művein tanulva jutottunk el a művészi igazságnak e nagy és többé visszavonhatatlan követeléseire.

